

HOOFDSTUK I

Vuur als fascinatie: het mythologisch narratief

‘Als ze vuur hebben, kunnen ze tegen ons in opstand komen, ons uitdagen. Met vuur zouden ze zich onze gelijken kunnen wanen. Dat voel ik en dat weet ik. Nooit mogen ze vuur krijgen. Ik heb gesproken.’
(Zeus over ‘de mens’ in het verhaal van Prometheus)¹

Kokende apen

In zijn opmerkelijke boek *Koken* schrijft Richard Wrangham over het belang van bereid voedsel voor de mens. Dit is niet het zoveelste receptenboek, maar een antropologische studie over de evolutionaire betekenis van koken en de bepalende rol van vuur hierbij. Wij zijn kokende apen, zo schrijft hij. Zonder de beheersing van het vuur zou er van het genus *Homo* geen sprake zijn.² Dankzij vuur kunnen we koken, hebben we dag en nacht verlichting, kunnen we onze huizen verwarmen, ons verplaatsen en zoveel meer. Niet ‘money’ maar ‘fire is what makes the world go around’.

Vuur is de gangmaker van menselijke vooruitgang. We hebben vuur nodig om te overleven en zowat elke prille beschaving lijkt hiervan doordrongen te zijn. Zonder vuur geen cultuur. We beschikken derhalve over een zeer rijke denkge-

schiedenis, vol met boeiende verhalen en talloze rituelen die de plaats van vuur en onze omgang ermee vaak tot in het kleinste detail beschrijven. De rituelen en mythes van overal ter wereld lopen zeer uiteen.³ Tegelijk komt een aantal motieven stevast terug en kunnen we de mythologische plaats van vuur afdoende beschrijven door enkele exemplarische voorbeelden uit verschillende culturen aan te halen. Hoewel het verhalen zijn, zijn ze veelbetekenend en leren ze ons iets over de wijze waarop de mens zich via taal een wereld verbeeldt en vuur daarin een plaats geeft.

De kernboodschap van die rituelen en mythes die van generatie op generatie zijn doorgegeven breng ik samen in het *mythologisch narratief*, een eerste set aan bronnen die minstens één gemeenschappelijk idee op de voorgrond plaatst: het vuur komt van elders. Vuur is van de goden of van de natuur, maar niet van de mens. Daarom moeten we er zeer omzichtig mee omgaan en het behandelen als een kracht waaraan we veel te danken hebben en die ons tegelijk overstijgt. Tegenwoordig zijn we vooral doordrongen van de productieve kracht van vuur en negeren we de destructieve keerzijde ervan zoveel mogelijk. De meeste oude mythes over vuur vormen daarvan het spiegelbeeld: met vuur is van alles te doen en juist daarom is het zo gevaarlijk.

Neem nu het fameuze Gilgamesj-epos. Dit geldt algemeen als een van de oudste literaire werken die ons zijn overgeleverd.⁴ Het epos beschrijft de avonturen van koning Gilgamesj en zijn vriend Enkidoe. De onrustige ziel van Gilgamesj drijft hen voort om over de wereld te heersen, maar na de dood van Enkidoe slaat de angst voor de dood hem om het hart en jaagt hij – tevergeefs – de onsterfelijkheid na. Gelouterd door de vele ervaringen legt hij zich uiteindelijk neer bij zijn sterfelijkheid. In de verhalen krijgen de dromen van Gilgamesj een pro-

minente plaats. Ze beschrijven de nachtelijke angsten van de vaak overmoedige heerser. En die angsten hebben alles te maken met vuur. Lees even mee:

Mijn vriend, ik droomde een derde keer.
De hemel schreide, de aarde kreunde.
Toen heerste een doodse stilte, de duisternis kwam
naderbij.
Een bliksemschicht flitste, een brand brak uit.
De vlammen werden dichter en dichter, het regende dood.
Toen taande de gloed, en het vuur doofde.
Alles was tot puin vervallen. Tot as.⁵

Het is moeilijk om niet mee te leven met Gilgamesj: vuur krijgt hier de rol van een destructieve kracht. Het bezorgt hem angst omdat het een spoor van dood en verderf achterlaat. Zijn dromen erover zijn zeer levendig. Dat blijkt ook uit het volgende visioen:

Mijn vriend, ik had een vierde droom;
Nog erger dan de drie vorige.
Ik zag de stormvogel Anzoe in de lucht.
Hij dreef als een grote wolk boven ons
Met verwrongen gezicht.
Zijn bek was vuur, zijn adem dood.⁶

Opnieuw liggen vuur en dood expliciet in elkaars verlengde. Uit het epos blijkt duidelijk dat de Mesopotamiërs in staat waren vuur te maken en het productief aan te wenden in het dagelijks leven – ‘Zij dienden Anou en Enlil gebraden vlees op’⁷. Toch werkt vuur in hun verbeelding vooral door als een destructieve kracht die de mens te boven gaat. Vuur jaagt Gilga-

mesj angst aan en hoewel hij roekeloos is in zijn streven naar een eeuwigdurende faam hoeft je geen Freud te zijn om de nadrukkelijke aanwezigheid van vuur in Gilgamesj' dromen te kunnen duiden. Vuur is als de voortbrenger van bliksem en vlammen beangstigend. Tegelijk spreekt er een duidelijk verlangen uit om het gevaar op te zoeken en voorbij het muurtje te kijken, een door en door menselijke eigenschap: wat verboden is wekt het verlangen op.

Ondanks die angst beeldt Gilgamesj zich tegelijk in wat het zou betekenen over het vuur te beschikken. In zijn wereld kunnen alleen de goden het vuur temmen en precies daarom is de verleiding zo groot hen naar de kroon te steken. Wie de goden overwint krijgt het vuur erbij. Tot die tijd verblindt het licht ervan de mensen:

We zullen Choembaba⁸ verrassen.

Dan verdwijnt de aura van bliksemschichten in de verwarring.

De bliksemschichten zullen verdwijnen.

En de verschrikkelijke straling zal ophouden.⁹

Hoewel de zon als brenger van licht positiever wordt voorgesteld dan vuur is ook zij een overweldigende kracht: 'Ogen die in de zon kunnen kijken, hebben nog nooit bestaan.'¹⁰ Het vuur en de zon maken deel uit van de natuur en alleen de goden hebben daar recht van spreken.

Wereldwijd vinden we dergelijke verhalen terug die eeuwenlang zijn doorverteld en deel uitmaakten van de verbeeldingswereld van mensen en culturen.¹¹ De vuurmythe van de Cora-indianen in Mexico bijvoorbeeld lijkt sterk op die van Prometheus. De mythe vertelt hoe een zekere Iguana zich na een twist met zijn vrouw en schoonmoeder terugtrok van de

aarde en het vuur met zich meenam. Na vele pogingen slaagt uiteindelijk een opossum, een Amerikaanse buidelrat, erin het vuur terug te brengen.¹² Daarna valt hij dood op de aarde neer – maar het vuur is terug bij de mens.

Ook in het Hoge Noorden, waar vuur hét middel is om de ijzige kou te verdrijven of de wilde dieren op afstand te houden, hebben heel wat vuurmythes bestaan.¹³ De *Edda* bijvoorbeeld is een uitgebreide verzameling van literaire en mythologische verhalen uit het middeleeuwse IJsland.¹⁴ Ze vertellen kleurrijk hoe de Noordse wereld wordt bevolkt door een leger aan goden, reuzen en allerlei figuren: de Asen, de Wanen, de Walkuren en vele anderen. Vooral één vuurreus is belangrijk: Surtr. Hij bewaakt niet alleen het land waar de reuzen wonen. Door de vuurvonken die Surtr maakt op het ijs begint dit te smelten en het samengaan van die twee elementen ligt aan de basis van het leven. Leven ontstaat dus door het samenkomen van vuur en ijs.¹⁵ Midgaard – het middenrijk – is de naam voor de plaats waar de mensen wonen. In de mythologische verbeelding van de *Edda* is vuur boven alles een scheppende kracht, want de verwoesting die het veroorzaakt staat volledig in functie van de mogelijkheid daarna nieuw leven tot stand te brengen.¹⁶

Vuurrituelen

Natuurlijk blijft de mythologische omgang met vuur niet beperkt tot verhalen alleen. In zowat alle oude culturen bestaan er rituelen, feesten en monumenten die ons op de een of andere manier iets vertellen over hoe mensen zich vuur hebben voorgesteld. Veel oude culturen hebben sterk geïnvesteerd in de ontwikkeling van praktijken en de oprichting van monu-

menten die de aandacht voor vuur moesten garanderen: vuurfeesten, altaren, offertempels, noem maar op. Zo ook de troon van Salomo.

De meesten kennen koning Salomo (Sulaimān of Salomon) van de vele afbeeldingen waarin hij op een troon zit. Het verhaal is bekend: wanneer twee vrouwen voor hem verschijnen en allebei beweren dat zij de moeder van dezelfde baby zijn, doet Salomo beroep op de gave waarom hij bekendstaat: wijsheid. Aangezien hij niet kan uitmaken wie de waarheid spreekt, dreigt hij het kind in tweeën te hakken. Zo hoopt hij de echte moeder te identificeren, want die zou nooit toestaan dat haar kind wordt gekleefd. Het beruchte salomonsoordeel is een feit.

Er bestaat echter nog een tweede troon van Salomo, waarop je niet zomaar kunt gaan zitten: de site van Takht-E Soleyman, een monumentaal vuurheiligdom in de vallei van een vulkanisch berggebied in het noordwesten van Iran (afbeelding 1).¹⁷ De noordelijke toegangspoort staat nog overeind en vooral de grote vuurtempel spreekt tot de verbeelding. In de kamers van die tempel werd het vuur bewaard.¹⁸

Salomo's troon stamt uit de zogeheten Indo-Iraanse periode waarin het zoroastrisme – naar de profeet Zarathustra of Zoroaster – de dominante religie was in die contreien, uitwaaiërend naar het huidige India en Europa. Centraal in die religieuze stroming staat de strijd tussen goed en kwaad waarbij Ahura Mazdâ, de goede schepper en heer van de wijsheid, de wereld van het kwaad probeert te zuiveren. De mensen die rechtvaardig hebben geleefd kunnen na het laatste oordeel in zijn paradijs verblijven.¹⁹ Vuur werd beschouwd als de belangrijkste levenskracht die alles tot leven brengt en de wereld in stand houdt. Daarom mag het nooit uitdoven en is in het verleden hiervan een heuse vuurcultus ontstaan waarover tot op

de dag van vandaag nog vele vragen bestaan.²⁰

Vuur staat in het zoroastrisme symbool voor vele dingen: waarheid, kennis of zuivering. Het beschermt bovendien tegen onheil. Daarom werden er door de geschiedenis van het zoroastrisme heen talrijke rituelen ontwikkeld om het belang daarvan te onderstrepen en om de relatie met de bron van het vuur – vrijwel altijd God, de goden of de natuur – te onderhouden. Als wij het vuur van de goden krijgen, moeten we iets aan hen teruggeven, zo luidt de redenering. Dat gebeurt door dienstbaar te zijn en het vuur brandend te houden, door het vuur te vereren of door offers te plegen die in de gapende muil van het vuur verdwijnen. Bij offers mogen meestal alleen speciaal daartoe opgeleide priesters het ritueel uitvoeren.²¹ Hoewel met de opkomst van de islam het zoroastrisme in de verdrukking kwam en de tempels werden vernietigd of tot moskeeën omgebouwd, organiseren aanhangers van het zoroastrisme nog steeds vuurfeesten met verhalen en muziek, om te eindigen met het aansteken van een groot vuur.²²

Wie spreekt over vuur in oude culturen kan uiteraard niet om India heen. Het zou een boek op zich zijn de ontelbare rites en rituelen te beschrijven die tot op de dag van vandaag in India in stand gehouden worden. Vuur komt voor in de meeste ontstaansmythes van culturen of geloofssystemen maar nergens is ze zo dominant als in het hindoeïsme. Daarin is vuur alomtegenwoordig omdat het alles lijkt te bepalen.²³ Het besef van grote dankbaarheid hiervoor is diepgeworteld; haast nergens ter wereld wordt vuur zo aanbeden en centraal gesteld als in de hindoeïstische cultuur.²⁴

Zo vindt elk jaar in de Durga Parameshwari-tempel in Mangalore het Agni Keli-festival plaats met talloze rituelen ter ere van de godin Durga, een onoverwinnelijke oer- en krijgsgodin binnen het hindoeïsme. Eén spectaculair onderdeel van

dit festival bestaat uit het gooien van brandende takken, waarbij de uitsluitend mannelijke deelnemers in twee groepen worden opgesplitst en op vijftien meter van elkaar geplaatst. Ze hebben alleen een stuk stof om hun middel om wonden door brandende kleding te voorkomen. Zodra het ritueel van start gaat gooien de mannen de brandende fakkels naar elkaar. De bedoeling is even duidelijk als riskant: zoveel mogelijk anderen raken en zelf niet geraakt worden. Indien iemand een fakkel tegen het lijf krijgt wordt die plek meteen geblust met een soort heilig water dat bescherming biedt, al lijkt vooral het placebo-effect hier zijn werk te doen. De talrijke toeschouwers slaan op veilige afstand het schouwspel gade.

Agni Keli is niet het enige lichtfestival bij hindoes in India maar wel een van de spectaculairste. Ze willen daarmee Durga loven en zichzelf geruststellen. Door de gevaren van het vuur te weerstaan verjagen ze de angst in zichzelf.²⁵ Ook Agni, de god van het vuur die zorgt voor licht, warmte en via het vuur in offerrituelen voor de verbinding tussen de mensen en de goden, wordt vereerd. Het vuur is immers het (enige) medium dat ons in staat stelt het leven op aarde te ontstijgen of boodschappen te sturen naar de goden. Daarom worden de doden gecremeerd: zodat Agni de lichaamsdelen kan vervoeren naar het hiernamaals om daar een nieuw lichaam te maken.²⁶

Het vuur gaat de mens te boven

Vuur is een dreigende kracht die van elders komt en in staat is ons te verwoesten. Het is een kwestie van geven en nemen. In de vele vuurmythes herinnert de mens zichzelf eraan dat nemen alleen niet werkt. Het is te eenzijdig en bedreigt het cyclische gebeuren van de natuur: leven en dood, dag en nacht, warm en koud.

De verhouding van de mens tot de goden lijkt echter op die van een kind tot diens ouders: met veel tegenzin doet het wat het is opgedragen. De aantrekkingskracht van vuur blijft echter groot en zodra het kind de kans ziet, probeert het toch met vuur te spelen. De mythe van Prometheus maakt dit duidelijk. Indien we niet de verleiding weerstaan het vuur te pakken te krijgen, betalen we een hoge prijs: er vallen doden of er volgt een straf en een blijvende schuldpositie tegenover de goden. We krijgen het leven en de natuur van de goden en dat kunnen we nooit terugbetalen. Om die schuld een beetje in te lossen, ontwikkelen de meeste oude culturen rituelen, feesten en offers om de goden die aan vuur gerelateerd zijn tevreden te stellen of de natuur te danken voor de zon, de warmte en het licht dat ons in staat stelt te leven en ons te beschermen tegen vijanden.

Oude vuurmythes en vuurrituelen leggen telkens weer dit spanningsveld bloot en vertonen in die zin vele gelijkenissen. Vuur wordt gevreesd en aanbeden vanuit het besef dat het een scheppende én een verwoestende kracht kan zijn. Vuur reinigt, schept en vernietigt. Sowieso is het een kracht waar strijd om moet worden geleverd. Vuur is van de goden of van de natuur en het stelen ervan doe je nooit ongestraft, zo luidt de boodschap in heel wat mythes. Er vallen slachtoffers, de goden nemen wraak of de natuur keert zich tegen de mens. De rituelen zorgen ervoor dat er een soort evenwicht in de wereld gegarandeerd blijft. Het besef dat de kracht van vuur ons in ruime mate te boven gaat slaat om in ontzag dat meestal gestalte krijgt door middel van aandacht, offers en rituele verbrandingen. Het vuur en de zon zijn ook vaak de plaats waar de zielen van de overledenen naartoe gaan. Ofwel om er eeuwige rust te vinden, ofwel om er te transformeren tot nieuw leven en daarna terug te keren naar de aarde.

